

УДК 008:94(4).653+394
DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).12](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).12)

Марія-Мілана Любива, студ.
e-mail: messalina1856@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3868-8459>
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна

AD GLORIAM DEI: ПАТЕРНИ БОЛЮ, СТРАЖДАННЯ І ЗАДОВОЛЕННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Здійснено культурологічний аналіз тріади болю, покарання і задоволення як вагомий компоненти релігійних практик Середньовіччя та їх репрезентацій. Художня та образотворча сфера культури Середньовіччя характеризується гегемонією образів насильства. Відповідно до цього, у дослідженні здійснена спроба виявити потенціал зображення насильства породжувати та легітимізувати різні форми задоволення. Насильство в релігійному дискурсі Середньовіччя та його репрезентації діє на кількох різних рівнях: задоволення, пов'язане з отожденням з жертвою, задоволення від проєктування жорстокості на мучителів, задоволення від фантазії про ритуальне насильство проти священної жертви. Зіставлення механізмів отримання задоволення від болю в релігійних практиках і мазохізм проливає світло на символічне навантаження і функції болю в культурі Середньовіччя. Гегемонія насилля в зображальному мистецтві епохи має потенціал до створення простору для культивування більш широких, підриєвних можливостей: співчуття і протистояння болю мучеників, фантазії про супротив, емансипацію, утворення альтернативних форм еротизму, отримання вуайєристського задоволення від заподіяння болю іншим. Використовуючи мазохізм як інтерпретаційну категорію, можна побачити структури фантазії, напруженості та погляду, які лягли в основу певних жанрів середньовічної репрезентації. Через фантазію, невідомість та ексгібіціонізм мазохізм перекодує тіло, що відчуває біль, на місце дії еротичного звільнення. За допомогою аналогічного тріо технік мучеництво формує піднесене тіло святого.

Ключові слова: культура Середньовіччя, релігійні практики, репрезентація, насилля, біль, задоволення, покарання, мазохізм.

Постановка проблеми. Середньовічні зображення характеризуються надмірною присутністю насильства. У статті здійснена спроба виявити їх потенціал породжувати та легітимізувати різні форми задоволення. Зазначається, що задоволення в різних його іпостасях мало місце в середньовічній каральній уяві, а візуальний надлишок насильства виконував функції як в релігійній, так і в світській сфері: у світському контексті насильство працювало на зміцнення державної влади та соціальної стратифікації, у релігійному – вивищувало смерть, страждання і самопожертву. Як іконографія правосуддя пізнього Середньовіччя, так і текстові та пікторальні зображення мучеництва і страждань Христа і святих дозволяють побачити, як задоволення і страждання пов'язані з образами насильства і смерті. Таким чином, перевернуті і "збочені" образи болю виконували різні види культурної роботи, відмінні від тієї, до якої вони були спочатку віднесені.

Аналіз досліджень та публікацій. Культурологічний аналіз болю, задоволення і покарання, механізмів циркуляції і функцій їх репрезентацій у конкретних культурах здійснюють Е. Коен, Р. Міллс, А. Морініс, Е. Скеррі, Р. Ворнінг. Дослідженню мазохізму, його психічного, культуротворчого, символічного потенціалу присвячені роботи Ж. Дельоза, Т. Рейка, А. Філіпс. Філософсько-психоаналітичний аналіз феномену страждання і його функцій здійснює І. Тютіна. Н. Руско розкриває філософсько-релігійне розуміння понять радості та страждання, їх сутність та зміст. Питанню психологічних витоків тенденції до страждання і смерті присвячено дослідження І. Калашник. Концепт *martyr* (свідок/мученик) як основу ранньохристиянського мучеництва досліджує О. Сігов. Мучеництво та анахоретство як ключові практики християнського чернецтва розглядає Г. Бик.

Мета статті – простежити витoki та форми зв'язку болю, покарання та задоволення на прикладі релігійних практик середньовічної культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерна для західної культури "гегемонія зору" бере свій початок з епохи Середньовіччя. Це підтверджують розповсюдження геральдики як складного візуального ко-

ду, нові стилі церковної архітектури, яскраві вітражі, які дозволяли проникати більший кількості світла та розповідали історії життя святих і Христа, мистецтво книжкового розпису. Середньовічні зображення характеризуються надмірною присутністю насильства, що спричинене характером влади і впливом церкви, проте з іншого боку, зображення насильства породжували та легітимізували різні форми задоволення. Візуальний надлишок насильства виконував нормативну функцію: у світському контексті воно працювало на зміцнення державної влади та соціальної стратифікації, у релігійному – вивищувало смерть, страждання і самопожертву. Задоволення в різних його іпостасях займало центральне місце в середньовічній каральній уяві.

Зважаючи на кількість інтенсивних і, за Е. Коен, "корисних" відчуттів у Середні віки, можна припустити, що зв'язок між задоволенням і болем схоплювався: ікони, фрески і п'єси зі сценами мучеництва і бичування показують, як середньовічний біль у своїй репрезентації міг бути перетворений на символ містичного або навіть еротичного задоволення. Акти самоушкодження займали вагомий місце в релігійних практиках людини Середньовіччя, вони символічно навантажені й опосередковують перехід з одного стану буття в інший. Мучеництво можна розглядати як аналогічне до обряду ініціації, що утверджується, в термінології Арнольда ван Геннепа, через ритуали *поділу* (попередній етап), *переходу* (лімінальний етап) й *інкорпорації* (постлімінальний етап) [Genper, 1960]: мученик відокремлюється від нормальної людської спільноти, проходить перехідну стадію тілесного трансформаційного каліцтва, перш ніж бути включеним до небесної спільноти [Morinis, 1985]. Як і скарифікація, каліцтво і самоушкодження є засобом тілесної диференціації, яка відокремлює скалічених осіб від загальної маси людства (що символічно втілюється в акті розрізання) й одночасно об'єднує їх у чітко визначену групу, члени якої мають спільний досвід спотворення [Genper, 1960: 71–74]. В обрядах переходу та ініціації одна з ключових функцій болю – закріплення в пам'яті. Біль є інтенсивним та незабутнім досвідом, він фіксує символічне послання змін і перетворень у

тілесній свідомості як віруючого, так і спільноти. Будучи обмеженим у часі, біль закріплює зміни і створює ілюзію метаморфози [Morinis, 1985: 164–165].

П'єси XV ст. про зразкове життя і смерть святих розкривають два домінуючих розуміння болю. На поверхневому рівні містерії про святих дуалістичні – вони спрямовані на те, щоб очорнити плоть і утвердити силу духу: розповсюдженою є метафора тіла як в'язниці, з якої мученик прагне втекти. Проте, зазірнувши за поверхневу дуальність, можна побачити більш складну концепцію болю, одна зі складових якої – тенденція до досягнення задоволення. З цієї перспективи розкривається позитивний, очисний аспект болю. Тілесна чутливість не відкидається, а використовується як найпродуктивніший шлях до божественного: "ваші муки приносять мені велике задоволення і істотне щастя, коли я розмірковую про радощі раю" [Le Mystère de Saint Sébastien, 1965: 189]. Також біль засвідчує реальність божественної присутності у світі. Для мученика психічне чи фізичне страждання не є ознакою пасивності і безсилля, а маніфестує існування Бога [Scarry, 1985].

За словами Елейн Скеррі, між покаранням в'язня і досвідом віруючого мученика є велика відмінність: у тортурі тіло в'язня відокремлюється від "Я" й обертається проти нього, перетворюється на зброю, а мучеництво за віру відкидає дуалістичний характер тортур, підносячи тілесні страждання як джерело волі та влади. Труп злочинця сигналізує про незбагнений розрив між силою злочинця і непереможною силою закону, тоді як реліквії (мощі) свідчать про постійну присутність сили в святому: поєднання болю і влади. Змучене тіло стає зброєю для опору поганському режиму, набуває підривної мазохістський потенціал: мученик переживає біль як "задоволення", а муку як "радість". Біль, що сприймається мучениками як насолода, є символом їхньої готовності прийняти плоть як джерело сили і суб'єктивності: "мої радощі і всі мої насолоди полягають у тому, щоб терпіти біль і страждання з любові до мого Творця" [Le Mystère de Saint Sébastien, 1965].

Дослідження зв'язку болю і задоволення потребують звернення до здобутків та термінологічного апарату психоаналітичних та сексологічних шкіл. На рівні механізмів можна провести паралель між релігійними практиками заподіяння болю та мазохізмом. Попри першопочаткові зв'язки мазохізму з сексуальною патологією, він надає цікавий ґрунт для дослідження середньовічних способів репрезентації. Ця думка не є загальноприйнятною, і частина дослідників Середньовіччя її не поділяє: описуючи "філопасіанську" (проекція позитивної цінності на фізичні відчуття, які в наші дні частіше викликають неприйняття) якість болю, Естер Коен виступає проти терміну "мазохізм" як способу опису середньовічних практик завдавання болю. Дослідниця наполягає: "Філопасіанство рішуче відрізняється від сучасного мазохізму [...] Людина шукала болю не для того, щоб отримувати від нього чуттєве задоволення. Фізичне відчуття викликалося тому, що вважалося корисним, а не таким, що приносить задоволення" [Cohen, 1995: 52]. За висновками Коен, біль у пізньому Середньовіччі сприймався як: користь; спосіб утвердження кордонів ідентичності; шлях до знання тіла, душі, істини і Бога [Cohen, 2000: 48–52].

Значне місце в мазохізмі відведено очікуванню, відкладанню кінцевого задоволення, яке буде винагородою за покарання, приниження та біль, які суперечать принципу задоволення. Очікування та відстрочення задоволення також вмонтовані в психічні механізми чи

не всіх віруючих, і психоаналітик Т. Рейк позначає це як "моральний мазохізм" – віру у те, що блаженству раю передують низка мук, кульмінацією яких є остаточна агонія смерті, пережита як триумф. Тією мірою, якою всі християни живуть в очікуванні другого пришестя / Страшного суду / райського життя, вони дотримуються морального мазохізму. Постійне відкладання присутнє і в самому житті святих, і це викликає у глядачів або читачів бажання та тугу за відкладеним, але наполегливо бажаним задоволенням. Святі часто описуються як "підвішені" у своїх межових станах і буквально можуть бути прив'язаними до стовпів. На прохання Лорана дозволити пережити кульмінацію своїх бажань, благання "прийняти його дух, не чекаючи", голос із неба відповідає, що він ще не вистраждав усього необхідного: зануритися в біль зараз означає задоволення в майбутньому [Le Mystère de Saint Laurent, 1890: 139].

Наряду з драматичним очікуванням ще однією рисою, що пов'язує релігійне страждання і мазохізм на рівні механізмів, є ексібіціонізм. Бачити і бути побаченим – важливі акти в середньовічних ритуалах покаяння. У сцені споглядання себе стікаючим кров'ю є декілька ліній бачення: покаяльник спостерігає за собою, читачі спостерігають за ним, а також покаяльник уявляє погляд Бога. Важливість присутності свідка в ритуалах покаяння простежується вже в етимології: термін "мученик" (martyr) походить від грецького *μάρτυς* – свідок. Згідно з Оксфордським словником англійської мови, "комплекс мученика" – це "перебільшене бажання пожертвувати собою заради інших і домогтися визнання цієї жертви" [Oxford English], що знову ж таки говорить про компоненту показовості.

Для розкриття уявіристських, фетишистських структур іконографії мучеництва можна застосувати термін "пильний погляд", прийнятий феміністичною теорією кіно. У психоаналітичній перспективі справа не лише в погляді, спрямованому на об'єкт спостереження, але і в тому, як суб'єкт бажає бути об'єктом пильного погляду іншого [Lacan, 1998: 67–78]. Коли суб'єкт дивиться на об'єкт, об'єкт завжди дивиться на суб'єкта у відповідь, але ніколи з того місця, де суб'єкт його бачить. Це розведення об'єкта і погляду може допомогти зрозуміти прагнення середньовічних християн до злиття з тілом-мучеником, що відчуває біль: вони хочуть поставити себе в ситуацію, коли вони – об'єкт пильної уваги. Глядач ототожнює себе як зі співчутливим свідком, так і зі святим, здобуває самопізнання через фантазію святого заступництва. Суб'єктність глядача потенційно гарантується тим, що він в уяві стає об'єктом пильного погляду іншого. Кінцевою активною фігурою в сцені мучеництва є Бог. Саме заради нього мученик добровільно стає жертвою і свідомо приймає біль: "я бажав болю та мучеництва, щоб догодити Ісусу, нашому Господу" [Le Mystère de Saint Laurent, 1890: 139]. Від святого очікують добровільної самопожертви, шукання болісної смерті, щоб бути включеним в небесне співтовариство.

Однією з головних рис мазохізму є інвестиція в фантазію: згідно з визначенням Ж. Дельоза, мазохізм – це "форма мистецтва", що заснована на естетизації болю та драматизації страждань [Deleuze, 1989: 109]. Образ мучеництва також містить уявлення про задоволення небесним блаженством як відстрочену можливість. Цей образ функціонує як простір фантазії, який дозволяє глядачеві насолоджуватися радощами визнання, самоствердження та віри, а також пропонує досвід болю, не загрожуючи тілу глядача насправді. Це віртуальне зараження відчуттями, їх передача від зображення свято-

го до спостерігаючого суб'єкта підживлюються образами нерухомості, очікування і затримки.

Середньовічне християнство явно пропагувало моральну перевагу мазохізму: образ язичницького мучителя сприймався як антинорма, "збочення", тоді як священний мазохізм мислився як належне. Але зацікавленість глядачів у тому, аби побачити мазохістський сценарій, що розігрується на сцені, також якоюсь мірою може бути пов'язана з бажанням насильства проти священного Іншого (навіть з фантазіями про агресію проти самого Бога). Здійснюючи аналіз п'єс про страсті, Райнер Ворнінг зауважує, що жажлива і надмірна жорстокість у п'єсах про страсті пізнього Середньовіччя свідчить про "епохальне прагнення до козлів відпущення" і про те, що козел відпущення, свідомо обраний євреями в цих п'єсах (Христос), є також "уявним" козлом відпущення християнської громади [Warning, 2001: 233]. Виходить, що насильство в агіографії діє на кількох різних рівнях: задоволення, пов'язане з ототожненням з жертвою, задоволення від проектування жорстокості на мучителів, задоволення від фантазії про ритуальне насильство проти священної жертви. Використання мазохізму як інтерпретативної рамки дозволяє побачити принцип: наявність зв'язку між болем, його трансформацією в священному ритуалі і владою.

Через фантазію, невідомість та ексгібіціонізм мазохізм перекодує тіло, що відчуває біль, на місце дії еротичного звільнення. За допомогою аналогічного тріо технік мучеництво формує піднесене тіло святого. Відмовляючись від дуалістичного підходу до болю, принципом якого є домінування розуму над матерією, пізньосередньовічне християнство розробило теорію болю, що об'єднує фізичне відчуття та психічні здібності в одну сутність, і надало позитивного значення позиціям об'єктивації. Біль, що приймає мазохіст, дає йому задоволення та еротичне звільнення, тоді як мученики шукають страждання, щоб уникнути земного гріха та знайти вічне життя. Вирішальна відмінність між мучениками та мазохістами полягає в тому, що святі використовують трансцендентність, а не еротизм як спосіб боротьби зі стражданнями. Аналізуючи біль транскультурно, важливо не вдаватися до його тлумачення як продукту архаїчної культури (у випадку з Середньовіччям) або сексуальної патології (у випадку з мазохізмом), адже тоді є ризик не помітити потенційний резонанс між такими, на перший погляд, далекими культурами і практиками. За зауваженням А. Філліпс, "мазохізм поділяє з релігійними дискурсами здатність використовувати страждання, описувати або переосмислювати його як цінний аспект життя" [Phillips, 1998: 146]. Попри те що мазохізм зазвичай асоціюється з відмовою від влади, приклади репрезентації мучеництва виявляють структурні подібності між мазохізмом та певними жанрами середньовічної репрезентації. Якщо обережно використати термін "мазохізм" як інтерпретаційну категорію, то можна побачити структури фантазії, напруженості та погляду, які лягли в основу певних жанрів художньої культури Середньовіччя.

Таким чином, мучеництво через здійснення мазохістського сценарію опосередковано створило основу для структурування мирського досвіду і бажань людей. Мирське і трансцендентне не завжди суперечать одне одному, але цілком можуть породжувати одне одного. Середньовічні образи болю як інструменту покарання не просто відображали жорстокі реалії: ці образи були поширені, оскільки вони були мотивовані і конституювані певними видами задоволення. Художні образи бо-

лю і страждань не просто зображують зламані тіла і психіку, вони також створюють можливості для конструювання "Я", інститутів і ідей в інтересах цілого спектра різних програм й ідеологічних позицій.

Висновок. У статті була здійснена спроба виявити символічне навантаження болю в середньовічному релігійному дискурсі. Біль у пізньому Середньовіччі сприймався як користь, спосіб утвердження кордонів ідентичності, шлях до пізнання тіла, душі, істини і Бога. Дослідження причин превалювання образів насильства в художній та образотворчій сфері культури Середньовіччя показало, що гегемонія насилля в зображальному мистецтві епохи має потенціал до створення простору для культивування більш широких, підірваних можливостей: співчуття і протистояння болю мучеників, фантазії про супротив, утворення альтернативних форм еротизму, отримання вуайєристського задоволення від завдання болю іншим. Візуальний надлишок насильства виконував нормативну функцію: у світському контексті воно працювало на зміцнення державної влади та соціальної стратифікації, у релігійному – вивищувало смерть, страждання і самопожертву. Практика самобичування та інші форми самоушкодження, що породжують фантазію афективної трансформації, демонструють розмитість меж між болем і задоволенням. У роботі здійснена спроба транскультурного порівняння практик отримання задоволення від завдання болю на прикладі релігійного (само)ушкодження і мазохізму: в їх основі закладено драматичне очікування, відкладання, затримка кінцевого задоволення, інвестиція в фантазії, тяжіння до ексгібіціонізму. Насильство діє на кількох різних рівнях репрезентації: задоволення, пов'язане з ототожненням з жертвою, задоволення від проектування жорстокості на мучителів, задоволення від фантазії про ритуальне насильство проти священної жертви. Через фантазію, невідомість та ексгібіціонізм мазохізм перекодує тіло, що відчуває біль, на місце дії еротичного звільнення. За допомогою аналогічного тріо технік мучеництво формує піднесене тіло святого. Якщо обережно використати термін "мазохізм" як інтерпретаційну категорію, то можна побачити структури фантазії, напруженості та погляду, які лягли в основу певних жанрів середньовічної репрезентації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Cohen, Esther (2000). The Animated Pain of the Body. *The American Historical Review*, 105, 1, 36–68.
- Cohen, Esther (1995). Towards a History of European Physical Sensibility: Pain in the Later Middle Ages. *Science in Context*, VIII, 1, 47–74.
- Deleuze, Gilles (1989). 'Masochism'. *Coldness and Cruelty*. Trans. Jean McNeil. New York, 293.
- Gennep, Arnold van (1960). *The Rites of Passage*. Trans. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. London, 198.
- Lacan, Jacques (1998). *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis (Seminar XI)*. Ed. Jacques-Alain Miller, trans. Alan Sheridan. London, 290.
- Le Mystère de Saint Laurent: publié d'après la seule édition gothique et accompagné d'une introduction et d'un glossaire*. Ed. W. Söderhjelm and A. Wallensköld (1890). Helsingfors, 192.
- Le Mystère de Saint Sébastien*. Ed. Léonard R. Mills. Geneva, 1965, 189.
- Morinis, Alan (1985). The Ritual Experience: Pain and the Transformation of Consciousness in Ordeals of Initiation. *Ethos*, XIII, 150–174.
- Oxford English Dictionary. Martyr complex. URL: <https://www.oed.com/view/Entry/114474#eid37665317>
- Phillips, Anita (1998). *A Defence of Masochism*. London, 165.
- Scarry, Elaine (1985). *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York, Oxford University Press, 385.
- Warning, Rainer (2001). *The Ambivalences of Medieval Religious Drama*. Trans. Steven Rendall. Stanford University Press, CA, 308.

REFERENCES

- Cohen, Esther (2000). The Animated Pain of the Body. *The American Historical Review*, 105, 1.
- Cohen, Esther (1995). Towards a History of European Physical Sensibility: Pain in the Later Middle Ages. *Science in Context*, VIII, 1.
- Deleuze, Gilles (1989). 'Masochism'. *Coldness and Cruelty*. Trans. Jean McNeil. New York.
- Gennep, Arnold van (1960). *The Rites of Passage*. Trans. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. London.
- Lacan, Jacques (1998). *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis (Seminar XI)*. Ed. Jacques-Alain Miller, trans. Alan Sheridan. London.
- Le Mystère de Saint Laurent: publié d'après la seule édition gothique et accompagné d'une introduction et d'un glossaire*. Ed. W. Söderhjelm and A. Wallensköld (1890). Helsingfors.

- Le Mystère de Saint Sébastien*. Ed. Léonard R. Mills. Geneva, 1965.
- Morinis, Alan (1985). The Ritual Experience: Pain and the Transformation of Consciousness in Ordeals of Initiation. *Ethos*, XIII.
- Oxford English Dictionary. Martyr complex. URL: <https://www.oed.com/view/Entry/114474#eid37665317>
- Phillips, Anita (1998). *A Defence of Masochism*. London.
- Scarry, Elaine (1985). *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York, Oxford University Press.
- Warning, Rainer (2001). *The Ambivalences of Medieval Religious Drama*. Trans. Steven Rendall. Stanford University Press, CA.

Надійшла до редколегії 05.03.23

Mariia-Milana Luibya, Student
 e-mail: messalina1856@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3868-8459>
 Taras Shevchenko National University of Kyiv,
 60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

AD GLORIAM DEI: PATTERNS OF PAIN, SUFFERING AND PLEASURE IN MEDIEVAL CULTURE

The article provides a cultural analysis of the triad of pain, punishment and pleasure as a significant component of medieval religious practices and their representations. The artistic and visual sphere of medieval culture is characterized by the hegemony of images of violence. Accordingly, the study attempts to identify the potential of portraying violence to generate and legitimize various forms of pleasure. Violence in the religious discourse of the Middle Ages and its representations operates on several different levels: the pleasure associated with identifying with the victim, the pleasure of projecting cruelty on the tormentors, the pleasure of fantasizing about ritual violence against the sacred victim. Comparing the mechanisms of pain gratification in religious practices and masochism sheds light on the symbolic load and functions of pain in Medieval Culture. Medieval images of pain as a tool of punishment did not just reflect cruel realities: and images were common because they were motivated and created by certain types of pleasure. Artistic images of pain and suffering do not just depict broken bodies and psyche, they also create opportunities for constructing the "I", institutions and ideas in the interests of a whole range of different programs and ideological positions. The hegemony of violence in the visual art of the era has the potential to create a space for the cultivation of broader, subversive possibilities: compassion and opposition to the pain of martyrs, fantasies of resistance, emancipation, the formation of alternative forms of eroticism, getting voyeuristic pleasure from hurting others. The paper attempts a transcultural comparison of the practices of getting pleasure from causing pain on the example of religious practices (self-harm) and masochism: they are based on dramatic expectation, postponement, delay in final satisfaction, investment in fantasy, attraction to exhibitionism. Using masochism as an interpretive category, one can see the structures of fantasy, tension, and view that formed the basis of certain genres of medieval representation. Through fantasy, obscurity, and exhibitionism, masochism transcends the body in pain to the scene of erotic liberation. With the help of a similar trio of techniques, martyrdom forms the sublime body of a saint.

Keywords: medieval culture, religious practices, representation, violence, pain, pleasure, punishment, masochism.